

Explanation of the Economic Crisis and Its Impact on the Rising Prices of Essential Goods and Inflation in the Final Years of the Pahlavi II (Based on Newspaper Reports)

Jafar Aghazadeh *

Mohsen Parvish **

Abstract

The shortage and rising prices of essential goods, along with rampant inflation, were the main characteristics of the final years of the Pahlavi regime. Following the increase in revenues from oil sales, the government allocated a portion of these revenues to investments abroad and also provided low-interest loans to developing countries, while spending another part on military equipment purchases. This approach resulted in an imbalance of payments and severe inflation. The inflation significantly impacted the economic and living conditions of the people; essential food items, when available in the market, had skyrocketed in price, and housing and rent had increased nearly 300 times. In this study, the rising prices of essential goods and inflation, as well as the Pahlavi government's response to this crisis in the final years of its rule, are examined using descriptive and analytical methods, referencing documents, archival materials, sources, and press reports. The findings indicate that the increase in oil prices in global markets and excessive demands from executive agencies significantly raised the country's liquidity, leading to increased demand. This resulted in an uncontrolled growth of imports of essential goods and food items, which in turn became a factor in creating acute inflation and subsequent public dissatisfaction.

* Associate Professor, Department of History and Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran, j.aghazade@uma.ac.ir

** Assistant Professor, Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran (Corresponding Author), mohsen.parvish@uma.ac.ir

Date received: 07/11/2022, Date of acceptance: 06/05/2023

Keywords: Inflation, Essential Goods, Price Increase, Pahlavi II, Ettela'at Newspaper.

Introduction

The increase in oil prices in global markets in the early 1970s prompted the Pahlavi government, which aspired to reach European standards, to reconsider its plans. Consequently, the fifth development plan, approved by the Senate and the National Assembly in the second half of 1972, was revised. The government claimed that considering the absorptive capacity of the Iranian economy, potential inflation, possible conflicts between rapid growth of resources and production factors, and existing income distribution inequalities, the total investment volume of the government and the private sector was set at approximately 4,699 billion rials (equivalent to about 69.5 billion dollars). However, things did not go according to plan, and when global oil prices fell in 1975, the economic boom came to an end. Thus, the oil revenues injected into the economy over the previous years resulted in nothing but acute inflation. The people faced shortages of essential goods and excessive prices for their purchases. The prices of imported food and the government's failure in agricultural programs further exacerbated the trade balance deficit, leading to increased living costs. Despite the government's attempts to control inflation and rising prices, the economic crisis peaked in 1977. This article seeks to answer the fundamental questions of what caused the shortages and rising prices of food items and what factors contributed to this disorder. What measures were taken to address this crisis and meet the essential needs of the people? Regarding the background of the research, it should be noted that several articles have been written about the economy during the Pahlavi II era, including the article "Application of Edward Shils' New Oligarchic Theory to the Pahlavi II Era (1953-1979)" by Mohammad Radmard (2020), which attempts to align the prominent features of new oligarchic systems from Shils' perspective with the realities of the Pahlavi II era (1953-1979). Ali Voshmeh and colleagues (2017) in their article "Economic Policies of the Pahlavi II Government in Industry with Emphasis on Iran-Germany Relations from 1961 to 1978" sought to answer the question of what quantitative and qualitative transformations the economic policies of the Pahlavi II government, particularly through the use of German industries, brought about in the modernization of Iranian industries. Therefore, regarding the rising prices of essential goods and inflation in the final years of the Pahlavi II regime, a critical period in contemporary Iranian history, no comprehensive and independent study has been conducted so far.

3 Abstract

Materials & Methods

In this article, the historical research method was employed to analyze the economic crisis and its impact on the rising prices of essential goods and inflation during the final years of the Pahlavi II era. This methodology involved a thorough examination of newspaper reports and archival documents from the period, allowing for a comprehensive understanding of the socio-economic conditions that contributed to the crisis.

Discussion & Result

The findings of the research indicate that the surge in oil prices in global markets, coupled with excessive demands from executive bodies, significantly increased the liquidity in the country. This influx of liquidity led to a heightened demand for goods and services, which in turn resulted in an uncontrolled rise in the importation of essential commodities and food products. As the government and various institutions sought to capitalize on the increased oil revenues, they often prioritized immediate consumption over sustainable economic policies. This approach not only exacerbated the dependency on imported goods but also created a mismatch between supply and demand within the domestic market. The overwhelming influx of imported goods, while initially appearing to meet consumer needs, ultimately contributed to a distorted economic landscape. The consequences of this situation were profound, as the rapid increase in imports led to inflationary pressures that affected the prices of essential goods. As the cost of living rose, the purchasing power of the average citizen diminished, leading to widespread dissatisfaction among the populace. The combination of rising prices and stagnant wages created a climate of economic instability, which fueled public unrest and discontent.

conclusion

The developments in the international oil market between 1972 and 1974, which led to a significant increase in oil prices, prompted the Pahlavi II government to revise the Fifth Development Plan of the country. The total volume of investment from both the government and the private sector was estimated at approximately 4,699 billion rials (equivalent to about 69.5 billion dollars). This ambitious investment plan exceeded the capacity of the Iranian economy and resulted in a substantial decline in growth rates, with the growth rate in the Fifth Plan dropping to half of that in the Fourth Plan. Concurrently, inflation skyrocketed from 2.6% to 24.9%, and the cost of living index

for the urban middle and lower classes doubled. The situation became even more critical with the decline in global oil demand in 1975, marking the end of Iran's economic boom. The oil revenues from previous years had already contributed to rising inflation, exacerbating the economic challenges faced by the country. The influx of foreign nationals into Iran further inflated housing prices and rents, as demand surged in urban areas. This led to a significant increase in the migration of rural populations to cities, as individuals sought better opportunities amidst the economic changes. Speculators and brokers in the housing market capitalized on the situation, driving rental prices even higher. Additionally, the prices of imported foodstuffs rose sharply, and the failure of agricultural programs contributed to a growing trade deficit. The combination of these factors created a precarious economic environment, where the rising cost of living and inadequate domestic production capabilities left many citizens struggling to meet their basic needs.

Bibliography

- Abrahamian, Ervand (2005). *Iran Between Two Revolutions*, translated by Ahmad Gol Mohammadi, Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Alam, Amir Asadollah (2011). *Alam's Notes*, Tehran: Ketabsara. [In Persian]
- Archive of the National Documents and Library Organization (Sakma) 158735/293.
- Ayandegan, Vol. 10, Issue 2776, 20 March 1977, p. 2.
- Ettela'at, No. 14381, 17 April 1974, p. 4; No. 10846, 10 July 1962, p. 17; No. 10970, 9 December 1962, p. 19; No. 12853, 3 April 1969, p. 17; No. 12948, 24 July 1969, p. 8; No. 13728, 19 February 1972, p. 4; No. 14362, 25 March 1974, p. 12; No. 14363, 26 March 1974, p. 12; No. 14366, 30 March 1974, p. 12; No. 14367, 1 April 1974, p. 4; No. 14373, 9 April 1974, p. 12; No. 14376, 11 April 1974, p. 13; No. 14380, 16 April 1974, p. 16; No. 14382, 18 April 1974, p. 12; No. 14386, 23 April 1974, p. 16; No. 14764, 21 July 1975, p. 21; No. 14775, 3 August 1975, p. 4; No. 15350, 29 June 1977, p. 5; No. 15398, 26 August 1977, p. 28; No. 15419, 22 September 1977, p. 4.
- Fifth Development Plan of the Country (Revised) 1977-1973, Vol. 1, 23rd Term, p. 7124. [In Persian]
- Foran, John (2007). *Fragile Resistance*, translated by Ahmad Tadin, Tehran: Rasa Cultural Services. [In Persian]
- Heyat, Ziaoddin (1974). "Inflation and Its Reflection in the Iranian Economy," *Journal of Business Research*, Issues 1 and 2. [In Persian]
- Katouzian, Mohammad Ali (1995). *The Political Economy of Iran from Constitutional Revolution to the End of the Pahlavi Dynasty*, translated by Mohammad Reza Nafisi and Kambez Azizi, Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]

5 Abstract

Kayhan, No. 10373, 21 January 1978, p. 28; No. 10391, 14 February 1978, p. 2; No. 10401, 1 March 1978, p. 2; No. 10406, 5 March 1978, p. 2; No. 10407, 6 March 1978, p. 2; No. 10408, 7 March 1978, p. 2; No. 10409, 8 March 1978, p. 2.

Khak va Khun, No. 673, 21 October 1973, p. 2.

Middle East Market, No. 195, Tuesday, May 21, 1974, p. 5.

Middle East Market, No. 196, Friday, June 21, 1974, p. 4.

Proceedings of the National Assembly, 23rd Term, Session: 214, Monday, February 30, 1975.

Proceedings of the National Assembly, 24th Term, Session 1, Tuesday, September 8, 1975.

Proceedings of the Senate, 6th Term, Session: 103, Thursday, April 10, 1974.

Proceedings of the Senate, 7th Term, Session: 67, Thursday, August 24, 1977.

Proceedings of the Senate, 7th Term, Session: 68, Sunday, August 26, 1977.

Rah-e Najat, Vol. 56, No. 1111, Thursday, June 5, 1973, p. 1.

Raji, Parviz (2008). *The Memoirs of Parviz Raji*, translated by Hossein Abutalebian, Tehran: Information Institute.[In Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تبیین بحران اقتصادی و تاثیر آن بر گرانی کالاهای اساسی و تورم در سالهای پایانی پهلوی دوم (بر اساس گزارش روزنامه‌ها)

جعفر آقازاده*

محسن پرویش**

چکیده

کمبود و گرانی کالاهای اساسی همراه با تورم افسارگسیخته شاخصه اصلی سالهای پایانی حکومت پهلوی است. به دنبال افزایش درآمدهای حاصل از فروش نفت دولت بخشی از این درآمدها را به سرمایه‌گذاری در خارج و همچنین اعطای وام‌هایی به کشورهای درحال‌رشد با بهره بسیار کم و بخشی را نیز صرف خرید تجهیزات نظامی نمود. مسئله‌ای که نتیجه آن جز عدم موازنه پرداخت‌ها و تورم شدید نبود. این تورم در وضعیت اقتصادی و معیشتی مردم تأثیر خیلی زیادی گذاشت؛ چنان‌که مواد غذایی و کالاهای اساسی مردم در صورتی‌که در بازار هم پیدا می‌شد قیمت بالایی به خود گرفته بود و مسکن و اجاره‌بها چیزی نزدیک به ۳۰۰ برابر شده بود. در پژوهش حاضر، گرانی کالاهای اساسی و تورم و همچنین نحوه مواجهه دولت پهلوی با این بحران در سالهای پایانی حکومت با روش توصیفی و تحلیلی و با مراجعه به اسناد، مدارک آرشیوی، منابع و مطبوعات بررسی می‌شوند. یافته‌های پژوهش نشان از آن دارد که افزایش بهای نفت در بازارهای جهانی و تقاضاهای بیش از حد دستگاه‌های اجرایی بر حجم نقدینگی کشور به طرز محسوسی افزود و افزایش تقاضا را سبب شد که نتیجه آن رشد بی‌رویه واردات کالاهای اساسی و مواد غذایی نبود که خود عاملی برای ایجاد تورم حاد و در نتیجه نارضایتی مردم می‌شد.

* دانشیار گروه تاریخ و جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران،
j.aghazade@uma.ac.ir

** استادیار گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول)،
mohsen.parvish@uma.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۶

کلیدواژه‌ها: گرانی، کالاهای اساسی، تورم، پهلوی دوم، روزنامه اطلاعات.

۱. مقدمه

افزایش بهای نفت در بازارهای جهان در اوایل دهه ۱۳۵۰ موجب شد تا دولت پهلوی که آرزوی رسیدن به کشورهای اروپایی را در سر داشت در برنامه‌هایش تجدیدنظر کند. ازاین‌رو پنجمین برنامه عمرانی کشور که در نیمه دوم سال ۱۳۵۱ به تصویب مجلس سنا و مجلس شورای ملی رسیده بود تجدیدنظر شود. دولت ادعا می‌کرد که با درنظرگرفتن قدرت جذب اقتصاد ایران، تورم بالقوه، تضاد ممکن بین رشد سریع منابع و عوامل تولید و وجود نابرابری در توزیع درآمد، حجم کل سرمایه‌گذاری دولت و بخش خصوصی در حدود ۴۶۹۹ میلیارد ریال (معادل حدود ۶۹.۵ میلیارد دلار) تعیین گردیده است. اما همه چیز مطابق برنامه پیش نرفت و هنگامی که در سال ۱۳۵۴ قیمت جهانی نفت کم شد دوران رونق اقتصادی کشور هم به پایان رسید؛ بنابراین درآمدهای نفتی که از سال‌های قبل به اقتصاد کشور تزریق شده بود نتیجه‌ای جز تورم حاد نداشت. مردم با کمبود کالاهای اساسی و گرانی بیش از اندازه خرید خود مواجه شدند. قیمت مواد غذایی وارداتی و ناکامی دولت در برنامه‌های کشاورزی نیز بر کسری تراز بازرگانی خارجی افزود و هزینه‌های زندگی بیش‌ازپیش زیاد شد. علی‌رغم اینکه دولت راهکارهایی هم برای کنترل گرانی و تورم در پیش گرفته بود؛ اما در سال ۱۳۵۶ بحران کساد به اوج خودش رسید. این مقاله در پی آن است تا به این سؤالات اساسی پاسخ دهد که علل کمبود و گرانی مواد غذایی و عوامل مؤثر در این نابسامانی چه بود؟ برای رفع این بحران و تأمین نیازهای اساسی مردم چه اقداماتی صورت گرفته بود؟

در باب پیشینه پژوهش باید گفت که مقالاتی در باب اقتصاد دوره پهلوی دوم نگاشته شده است از جمله مقاله «کاربست تئوری الیگارشی نوگرای ادوارد شیلز بر دوره پهلوی دوم (۱۳۳۲-۱۳۵۷)» نوشته محمد رادمرد (۱۳۹۹) که تلاش کرده است تا ضمن بیان ویژگی‌های برجسته و شاخص نظام‌های الیگارشی نوگرا از منظر شیلز، واقعیت‌های حاکم در دوره پهلوی دوم (۱۳۳۲-۱۳۵۷) را با آن تطبیق دهد. علی وشمه و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «سیاست‌های اقتصادی حکومت پهلوی دوم در زمینه صنعت با تأکید بر روابط ایران و آلمان از ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷ش/۱۹۶۱ تا ۱۹۷۸م» به دنبال پاسخگویی به این پرسش بوده‌اند که سیاست‌های اقتصادی حکومت پهلوی دوم در زمینه صنعت، به‌ویژه با استفاده از صنایع آلمانی، چه تحول کمی و کیفی در راستای نوسازی صنایع ایران ایجاد کرد؟ بنابراین در باب گرانی کالاهای اساسی و

تورم در سال‌های پایانی پهلوی دوم که برهه‌ای حساس در تاریخ معاصر ایران است، تاکنون اثر مبسوط و مستقلی انجام نشده است.

۲. مروری بر بحران اقتصادی و اجتماعی ایران در دهه ۵۰ خورشیدی

تحقیق در اسناد و منابع تاریخی در خصوص اوضاع معیشتی و اقتصادی مردم در سال‌های دهه ۴۰ نشان می‌دهد که علی‌رغم کارهایی که دولت انجام داده بود؛ اما وضعیت راه‌ها، سوء تغذیه و نبود لوله‌کشی آب در اکثر مناطق کشور زندگی را بر مردم سخت کرده بود. این مسئله رو ارسنجانی وزیر کشاورزی وقت در میان تحصیل کرده‌های کشاورزی اشاره کرد بود. او در سخنرانی خود گفته بود که هشتاد درصد مردم ایران گرسنه و نیمه گرسنه هستند و تنها راه برای سیر کردن طبیعی مردم را در رفورم ارضی یا همان اصلاحات ارضی دانست. (اطلاعات، ش ۱۰۸۴۶، تیر ۱۳۴۱، ص ۱۷) گرانی کالاها و همچنین نرخ بهای آب و برق به مردم فشار زیادی وارد ساخته بود و کار را به جایی رسانده بود که مردم برای اعتراض به گرانی دست به اعتصاب می‌زدند. به‌عنوان مثال در آذر ۱۳۴۱ مردم مشهد در اعتراض به گرانی برق دست به اعتصاب زدند و از مصرف برق خودداری کردند و همین باعث شده بود تا شهر مشهد در خاموشی مطلق به سر ببرد. مردم بیان می‌کردند که تا نرخ برق از کیلوواتی شش ریال به کیلوواتی سه یال کاهش پیدا نکند از مصرف برق خودداری می‌کنند. (اطلاعات، ش ۱۰۹۷۰، آذر ۱۳۴۱، ص ۱۹) اما مشکل اصلی مردم کمبود مواد غذایی و گرانی آنها بود. علی‌رغم اینکه دولت گوشت گوسفند را از اروپا و آمریکا وارد می‌کرد؛ ولی باز هم جوابگوی نیاز مردم نبود از این رو مردم برای تأمین سبد غذایی به‌سوی مرغ‌فروشی‌ها روی می‌آوردند و در مقابل بعضی از مراکز توزیع مرغ صف‌های طولانی تشکیل می‌شد و بر سر خرید مرغ گاهی کار به دعوا و منازعه هم می‌کشید. این تقاضای بیش از حد مردم باعث شده بود تا فروشندگان مرغ بر قیمت مرغ بیفزایند و مرغی که شصت و پنج ریال قیمت داشت گاهی تا نود ریال هم به دست مردم نمی‌رسید. (اطلاعات، ش ۱۲۸۵۳، فروردین ۱۳۴۸، ص ۱۷) علاوه بر اینکه کمبود گوشت به‌عنوان مشکل روز مردم شده بود نرخ میوه و افزایش قیمت آن نیز باعث شده بود تا مردم از خوردن میوه‌های ارزان قیمت هم محروم شوند. این مسئله در خراسان به‌عنوان انبار گوشت و میوه کشور غیرقابل‌پذیرش بود. چنان‌که مسئله کمبود گوشت و گرانی آن نه تنها گریبان‌گیر شهر مشهد شده بود؛ بلکه شهرستان‌های آن هم دچار سختی و مشقت فراوانی شده بودند. (اطلاعات، ش ۱۲۹۴۸، مرداد ۱۳۴۸، ص ۸)

رشد سرسام‌آور قیمت‌ها، به‌ویژه از نیمه دهه ۱۳۵۰ به بعد. شرایط اقتصادی کشور را در آستانه ورشکستگی و انحطاط قرارداد. این در حالی است که کشور به لحاظ درآمدهای نفتی زمان اوج خود را سپری می‌کرد. بازدهی کشاورزی با رشد سه‌درصدی، به صفر رسید و بازار کشور از میوه‌ها و محصولات غذایی وارداتی لبریز شد بنابراین مردم نسبت به گرانی و کمبود مواد غذایی اعتراضات فراوانی به دولت داشتند به‌طوری‌که کار به مجلس هم کشیده شد؛ اما نخست‌وزیر، هویدا در پاسخ به انتقادات مردم از گرانی‌ها این امر را سیاست‌بازی عده‌ای مخالف عنوان کرد و معتقد بود «انگشت گذاشتن روی نقاط ضعف و نمونه‌هایی از عدم رضایت مردم و همچنین خبط و خطاهای موردی» به‌عنوان حربه‌ای علیه دستگاه و دولت بکار گرفته شده است. هویدا ضمن اذعان به مشکلات مردم در تأمین گوشت، گرانی، ترافیک در اظهار نظری عجیب گفت که اگر این مسائل را با مشکلات و دشواری‌های دنیای کنونی کشورهای صنعتی و پیشرفته مقایسه کنیم نتیجه می‌گیریم که چه خوب است که مسائل ما در همین زمینه‌ها باقی بماند. هویدا همچنین درباره افزایش نرخ حبوبات گفت که به علت خشکسالی‌های مکرر قیمت بعضی از کالاهای کشاورزی و دامی با ترقی نسبتاً شدید همراه بوده است. مثلاً قیمت انواع حبوبات در سال ۱۳۵۰ روی هم‌رفته ۴۶/۹ درصد و لبنیات ۱۳/۶ درصد نسبت به سال گذشته افزایش نشان می‌داد. اما هویدا معتقد بود که

وقتی می‌گوییم قیمت‌ها نسبت به سال قبل حدود ۵ درصد افزایش یافته است منظور سطح کل قیمت‌ها است. این به این معنی نیست که قیمت هیچ کالایی کمتر یا بیش از ۵ درصد افزایش نداشته باشد؛ زیرا همان‌طوری که اشاره شد قیمت حبوب طی سال جاری حدود ۴۷ درصد ترقی داشته است؛ اما قیمت تعدادی از کالاها نظیر دارو و رادیو، پارچه پشمی و بخاری نه فقط ترقی نداشته؛ بلکه تنزل هم داشته است (اطلاعات، ش ۱۳۷۲۸، بهمن ۱۳۵۰، ص ۴)

هویدا از سال ۱۳۴۳ تا ۱۳۵۶ نخست‌وزیر بود. یعنی بخشی از دوران او به سال‌های قبل از ۱۳۴۹ برمی‌گردد که افزایش قیمت‌ها در ایران به طور متوسط سالی ۳ درصد بوده است و هنوز درآمد نفتی کشور به آن اندازه از جهش نرسیده بود که بخواهد تورمی شدید ایجاد کند؛ بنابراین از سال ۱۳۴۹ به بعد است که افزایش قیمت‌ها به‌عنوان یک مسئله در ایران مورد توجه است. زندگی و معیشت کارگران هم تعریف چندانی نداشت؛ چنان‌که آبراهامیان در این باره می‌نویسد:

تبیین بحران اقتصادی و تاثیر آن بر گرانی ... (جعفر آقازاده و محسن پرویش) ۱۱

قشر پایین‌تر طبقه کارگر - به‌ویژه کارگران ساختمانی، دست‌فروش‌ها، کارکنان کارخانه‌های کوچک و کارگران موقت - که مشمول طرح‌های بیمه و برنامه‌های مشارکت در سود نبودند - از مزایای برنامه‌های رفاه اجتماعی بهره‌مند نمی‌شدند، به بیان دیگر، درآمدهای بیش از حد نفت به فقر این توده‌های میلیونی که بیشترشان از روستاها به شهرها رانده شده بودند پایان نداد؛ بلکه شکل آن را مدرن کرد.

آبراهامیان همچنین در مورد وضعیت حمل‌ونقل تهران در دهه ۵۰ تهران می‌گوید: [تهران، پایتخت] با بیش از ۴ میلیون جمعیت، علی‌رغم درآمدهای زیاد نفتی هنوز سیستم فاضلاب، مترو و حمل‌ونقل عمومی درستی نداشت. برادر کوچک‌تر اتفاقاً صاحب کارخانه هلی‌کوپترسازی بود در سخنرانی مراسم یادبود ماری آنتوانت می‌پرسد که «اگر مردم از فشار و دردسر ترافیک خوششان نمی‌آید چرا هلیکوپتر نمی‌خرند؟» (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۵۵۱)

سال ۱۳۵۲ را می‌توان سال نفت نامید. چرا که در این سال رشد سریع اقتصاد جهانی و نیاز فوری به سوخت، نفت را به‌عنوان یک مسئله اساسی تبدیل کرده بود. اسدالله علم در یادداشت روز ۲۳ فروردین ۱۳۵۳ خود، در باب اوضاع اقتصادی کشور می‌نویسد:

[به شاه] عرض کردم متأسفانه در داخل به‌واسطه غفلت متصدیان، نه گوشت در دسترس مردم است نه شکر، نه گوشت مرغ و مردم خیلی ناراضی هستند و این صحیح نیست. آخر چرا این پیش‌بینی‌ها را نمی‌کنند؟ همه چیز هم گران شده. تعجب است که شاهنشاه تمام گوش کردند، ولی همان‌طور که چشمشان را روی هم گذاشته بودند، اصلاً باز نکردند و یک کلمه جواب ندادند. من که شاهنشاه را می‌شناسم، می‌دانم که این به معنی این است که حرف تو را می‌شنوم، ولی نمی‌خواهم جواب بدهم، اما در فکر هستم، خواهی دید چه می‌کنم (علم، ۱۳۹۰: ۴/۶۰)

علاوه بر کمبود مواد غذایی، یکی از مشکلات که مردم با آن روبرو بودند مسئله گرانی دارو بود.

گرانی دارو، تقلب‌های دارویی و هرج‌ومرج در وضع دارویی کشور مسئله ناراحت‌کننده‌ای را به وجود آورده بود. پزشکی که حاضر به انتشار نامش نشده گفته: من معترفم که دارو و درمان در ایران به وضع شلم‌شوربا و خطرناکی درآمده است. مسئله دارو در برابر مسئله تأسفانگیز درمان هیچ است. در حال حاضر ما حتی به‌اندازه نیمی از جمعیت کشور بیمارستان و امکانات درمانی نداریم.

بسیاری از بیماران در این دوره از گرانی دارو شکایت داشتند به طوری که آنها عنوان می کردند که تجارت دارو یکی از سودآورترین مشاغل در کشور شده است. به طور کلی یکی از دلایل گرانی دارو رقابت میان تولیدکنندگان و واردکنندگان دارو بود. (خاک و خون، ش ۶۷۳، یکشنبه ۲۹ مهر ۱۳۵۲، ص ۲) علاوه بر این کمبود گوشت در قصابی ها به طور محسوسی قابل لمس بود و بسیاری از خریداران دست خالی به خانه های خود برمی گشتند. کمبود گوشت خود موجب تعداد متقاضیان مرغ می شد و در نتیجه مرغ در ساعات اولیه صبح نایاب می شد. سازمان گوشت برای مبارزه با کمبود گوشت مرغ در بازار خود راسا اقدام به مرغ فروشی می کرد. سازمان گوشت به وسیله کامیون هایی که دارای سردخانه بودند در نقاط مختلف تهران و مناطق پرجمعیت اقدام به توزیع مرغ به مردم می کردند. (اطلاعات، ش ۱۴۳۶۷، فروردین ۱۳۵۳، ص ۴) در پایان سال ۱۳۵۲ نرخ ارز از افزایش قابل توجهی برخوردار بود. اما محافل پولی و بانکی کشور ترقی نرخ های رسمی و آزاد ارزهای اروپایی و تضعیف دلار را تفاوت نرخ بهره آنها توجیه می کردند. (اطلاعات، ش ۱۴۳۶۶، فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۲) بر اساس مطبوعات یومیه در این زمان، مصالح ساختمانی کمیاب و گران بود، قند و شکر از قیمت سرسام آوری برخوردار بود که برخی از آنان را به احتکار منتسب می کردند. (راه نجات، ۱۳۵۲: ۱)

به موجب آمار بانک مرکزی در سال ۱۳۵۲ هزینه زندگی نسبت به سال قبل آن ۱۱/۲ درصد افزایش داشت. علت این افزایش هزینه زندگی هم افزایش بهای مواد غذایی مثل گوشت، برنج، نان، قند و شکر و همچنین میوه و سبزی بود. شاخص بهای کالاها و خدمات مصرفی یا همان هزینه زندگی در مناطق شهری ایران در اسفند ۱۳۵۲ نسبت به بهمن این سال ۲/۷ درصد و نسبت به ماه مشابه سال ۱۳۵۱ چیزی نزدیک به ۱۳/۴ درصد افزایش را نشان می داد. (اطلاعات، ش ۱۴۳۸۰، ۲۷ فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۶) همچنین بر اساس گزارش بانک مرکزی، شاخص بهای کالاها و خدمات مصرفی در مناطق شهری ایران در فروردین ۱۳۵۳ نسبت به ماه مشابه سال گذشته ۱۴/۱ درصد افزایش داشت. (بازار خاورمیانه، ۱۳۵۳: ۵) اسدالله علم در یادداشت های خود در باب افزایش قیمت ها تقصیر را بر گردن شورای اصناف می اندازد و می نویسد:

تمام مسئولین دولت های جهان هم و غم خود را مبارزه با انفلاسیون گذاشته اند و دولت ما نرخ اجناس را به شورای اصناف سپرده و خود را برکنار داشته است و این شورا چه می کند؟ همان کاری که گربه با دنبه بکند، اگر به او سپرده شود که باید کیلویی ۲۲ ریال

تبیین بحران اقتصادی و تاثیر آن بر گرانی ... (جعفر آفازاده و محسن پرویش) ۱۳

فروخته شود به پنجاه ریال در بازار سیاه گیر می‌آید و قیمت سایر اجناس نیز به همین نسبت بالا رفته است (علم، ۱۱۴: ۱۳۹۰/۳)

در سال ۱۳۵۳ کمیته ملی حمایت از مصرف‌کننده اعلام کرد که گوشت، سبزی و قند و شکر در تهران کمیاب شده است. به نظر این کمیته ناظران صنفی اتاق اصناف خود قند و شکر را انبار می‌کردند و عامل گرانی بودند. (اطلاعات، ش ۱۴۳۷۳، فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۲) به گفته مسئولین کشوری در این سال عرضه بسیاری از کالاها کم شده بود به‌طوری‌که بازار سیاه رواج یافته بود و موجب بالارفتن قیمت‌ها شده بود و این مسئله به‌قدری آشکار و بارز بود که بازرس‌های کمیته ملی حمایت از مصرف‌کننده انگشت اتهام را به‌سوی اتاق اصناف نشانه می‌گرفتند. بر اساس گزارش بازرسان کمیته، گوشت، ماهی، قند و شکر، روغن نباتی، لبنیات از جمله کالاهایی بودند که عرضه آنها بسیار کم بود. هم‌زمان با کم‌شدن عرضه بالارفتن قیمت در بسیاری از موارد نشان می‌داد اوضاع بسیار بحرانی‌تر از آن چیزی بود که دولت می‌گفت. چرا که قیمت یک کالا مشخص در مناطق مختلف شهر متغیر بود. مثلاً یک بلوز بین ۳۱ تا ۱۵۰ تومان در فروشگاه‌های شهر متغیر بود؛ بنابراین مردم برای تأمین مواد غذایی با مشکل مواجه بودند و کالاهای اساسی مردم متناسب با میزان مصرف عرضه نمی‌شد. اما استدلال برخی از مسئولین در برخورد با کمبود کالاهای اساسی و افزایش بهای آن هم عجیب بود. برخی علت کمبود را افزایش بیش از مصرف مردم عنوان می‌کردند. (اطلاعات، ش ۱۴۳۷۶، فروردین ۱۳۵۳، ص ۶)

دولت همچنین برای کمبود گوشت گرم اقدام به توزیع گوشت‌های منجمد و سرد بین مردم کرد. وزیر کشاورزی در یک مصاحبه تلویزیونی مصرف گوشت یخ‌زده را برای عموم مردم تجویز کرده بود. اما این گوشت‌ها مورد استقبال مردم واقع نمی‌شد. کمبود گوشت نه تنها در تهران بلکه در سایر شهرهای ایران هم کمیاب شده بود. علاوه بر این کمبود گوشت گوسفندی موجب کمیابی کالباس، سوسیس و سایر فرآورده‌های گوشتی نیز شده بود. به‌عنوان مثال در کرمانشاه که خودش از مناطق دامپروری کشور بود مردم گوشت گوسفندی نداشتند و گوشت یخ‌زده هم در قصابی‌ها می‌ماند. (اطلاعات، ش ۱۴۳۸۰، ۲۷ فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۳)

بحران اقتصادی ایران از سال ۱۳۵۴ وارد مرحله جدیدی شد و به‌تدریج تا سال‌های ۱۳۵۵ و ۱۳۵۶ عمیق‌تر شد. تحولاتی که طی سال‌های ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۴ در بازار بین‌المللی نفت به وجود آمده و منجر به بالارفتن قیمت نفت شد موجب گردید که برنامه عمرانی پنجم کشور

لزوماً مورد تجدیدنظر گیرد و حجم کل سرمایه‌گذاری دولت و بخش خصوصی در حدود ۴۶۹۹ میلیارد ریال (معادل حدود ۶۹.۵ میلیارد دلار) تعیین گردید که این عدد ۸۹ درصد افزایش را نشان می‌داد. (برنامه پنجم عمرانی کشور) (تجدید نظر شده، ۱۲۵۲-۱۳۵۶)، دوره ۲۳، ص ۷۱۲۴) محمدرضا شاه خود بعداً در افتتاح مجلس بیست و چهارم به افزایش درآمد ملی از طریق فروش نفت و افزایش بودجه عمرانی کشور اشاره نمود. شاه اعلام کرد که رقم رشد تولید ناخالص ملی کشور ما اکنون نیز مانند چند سال گذشته کماکان در تمام جهان مقام اول را دارد و درآمد سرانه افراد ایرانی که در آغاز برنامه پنجم سالانه ۵۶۵ دلار بود، در سال ۱۳۵۳ به ۱۳۳۶ دلار رسید و پیش‌بینی می‌شود که تا پایان این برنامه یعنی در سال ۱۳۵۶ این رقم به قیمت‌های جاری به ۲۰۶۹ دلار برسد. (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۲۴، جلسه اول، دوشنبه ۱۷ شهریورماه ۱۳۵۴) اما خیلی زود عکس این سخنان تعبیر شد. چرا که در همین سال وزارت اقتصاد اعلام کرد که به علت کاهش درآمد نفت، وام و اعتبارات تازه‌ای به خارجی‌ها نخواهند داد. علم در این باره می‌نویسد:

دولت آن‌قدر گشادبازی کرد و عدم پیش‌بینی به خرج داد که با تقلیل حدود هشتصد هزار بشکه در روز از تولید نفت تمام چرخ‌های کشور خوابیده و کار کشوری که هزارها میلیون دلار به کشورهای خارجی قرض داده است به جایی رسید که بودجه خودش را نمی‌تواند تأمین کند (علم، ۱۳۹۰: ۵/۱۶۸)

بنابراین با کاهش تقاضای جهانی نفت در سال ۱۳۵۴ دوره رونق اقتصادی ایران هم تمام شد. درآمدهای نفتی سال‌های قبل تورم را افزایش داد. قیمت مسکن و اجاره‌بها به دلیل ورود زیادی از خارجی‌ها به ایران سر به فلک کشید. سیر مهاجرت روستاییان به شهرها بسیار زیاد شد. بورس‌بازان و دلالتان قیمت اجاره خانه‌ها را افزایش می‌دادند. قیمت مواد غذایی وارداتی و ناکامی در برنامه‌های کشاورزی نیز بر کسری تراز بازرگانی خارجی افزود. (فوران، ۱۳۸۶: ۵۵۴) بنابراین بهایی که هر ایرانی پرداخت می‌کرد قسمتی از آن به جیب واردکننده کالای خارجی و دلالتان دست‌دوم و خرده‌فروشان می‌رفت. به‌طوری‌که مردم مجبور بودند قیمتی معادل دو تا سه برابر قیمت واقعی کالاهای مذکور بپردازند.

در مجموع گرانی کالاها و تورم اثرات نامطلوبی بر زندگی مردم گذاشته بود. روزنامه اطلاعات نظرات مردم و کارشناسان مسائل اجتماعی را درباره گرانی در ستون‌هایی درج می‌کرد. در یکی از مقالات خود به قلم محمدعلی سفری گرانی را به درختی تشبیه کرده بود که ریشه و ساقه و شاخه و برگ ندارد؛ اما سایه شومش مستدام گسترده است. سفری در این مقاله

تبیین بحران اقتصادی و تاثیر آن بر گرانی ... (جعفر آفازاده و محسن پرویش) ۱۵

اشاره دارد تا زمانی که توازنی میان عرضه و تقاضای کالا شکل نگیرد و دست واسطه‌ها کوتاه نگردد این گرانی‌ها تمام نمی‌شود. (اطلاعات، ش ۱۴۷۶۴، ۳۰ تیر ۱۳۵۴، ص ۱۵)

در اواخر سال ۱۳۵۵ وضع مالی کشور به علت کاهش نسبی درآمد نفتی و بی‌انضباطی در هزینه‌ها بحرانی شد. علم در یادداشت‌های خود اشاره می‌کند که در ۱۲ دی ۱۳۵۵ برف سنگینی آمده بود که معمولاً شاه از آن خیلی خوشحال می‌شد. او می‌گوید برعکس شاه خیلی گرفته و بی‌حوصله بود. علت را از شاه جویا می‌شود و شاه در پاسخ می‌گوید:

فکر بی‌پولی هستم. تمام چرخ‌های ما خواهد خوابید و برنامه‌های ما بسیار عقب می‌افتد. فرمودند فکر می‌کنم فروش ما دست کم ۳۰ درصد تقلیل پیدا کند که اضافه‌شدن قیمتی که قبول کرده‌ایم نمی‌تواند آن را بپوشاند. تازه معلوم نیست به این قیمت‌ها بتوانیم اصولاً نفت بفروشیم (علم، ۱۳۹۰: ۶/۳۸۶)

افزایش قیمت‌ها در ماه‌های پایانی سال ۱۳۵۵ افزایش چشمگیری داشت. چنان‌که قیمت گوشت در اسفند ۱۳۵۵ نسبت به بهمن‌ماه بیش از ۲۱ درصد افزایش قیمت را نشان می‌داد. (آیندگان، س ۱۰، ش ۲۷۷۶ یکشنبه ۲۹ اسفند ۱۳۵۵، ص ۲) روزنامه آیندگان همچنین از کمبود و گرانی جای در کشور و روغن نباتی در کشور خبر می‌دهد. (آیندگان، س ۱۰، ش ۲۷۷۶، یکشنبه ۲۹ اسفند ۱۳۵۵، ص ۱۳)

افزایش قیمت‌ها در سال ۱۳۵۶ به اوج خودش رسید به‌طوری‌که یک کالای واحد در هر محله تهران و در هر مغازه‌ای با نرخ‌های متفاوت عرضه می‌شد. روزنامه اطلاعات در شماره ۹ تیر ۱۳۵۶ تیتري زده بود تحت عنوان «تهران شهر هزار نرخ» و در آن به افزایش قیمت‌ها پرداخته بود. او اشاره کرده بود که بادمجان در تهران در هر ساعت از روز نرخ تازه‌ای به خود می‌گیرد و اگر مردم از قیمت کالاها شکایتی داشته باشند فروشنده فوراً می‌گوید برو اعتراض کن و معلوم می‌شود که شکایات به جایی نمی‌رسیده است. (اطلاعات، ش ۱۵۳۵۰، ۹ تیر ۱۳۵۶، ص ۵) مروری بر تیتري روزنامه‌های دوره پهلوی نشان می‌دهد که قیمت محصولات غذایی، کشاورزی و مایحتاج مردم سیر صعودی داشته است. این مسائل در کنار خاموشی‌های مکرر برق حسابی مردم را کلافه کرده بود. پرویز راجی از قول سیروس غنی می‌نویسد: «در (۳۱ تیر ۵۶) خاموشی‌های برق در ایران، رژیم را به سرگیجه دچار ساخته و سبب نارضایتی فراوانی در بین مردم شده است. (راجی، ۱۳۸۷: ۸۲) بنابراین سیر افزایش قیمت‌ها به گونه‌ای بود که حتی سناتور طاهر ضیایی رئیس اتاق بازرگانی در سنا گفت که سیر ترقی روزانه قیمت‌ها قابل‌انکار نیست. (اطلاعات، ش ۱۵۳۹۸، ۵ شهریور ۱۳۵۶، ص ۲۸) اما دولت معتقد بود که کمبود کالاهای

اساسی و دارو یک کمبود مصنوعی است. از این رو هنگامی که دارو در بازار کمیاب می‌شد پروانه واردکنندگان دارو رو لغو می‌نمود. (کیهان، ش ۱۰۳۹۱، ۲۵ بهمن ۱۳۵۶، ص ۲)

۳. علل گرانی و بحران اقتصادی کشور در دهه ۱۳۵۰ شمسی

یکی از مشخصه‌های ایران دهه ۵۰ افزایش تورم است. از دی‌ماه ۱۳۵۱ به ریاست سازمان برنامه و بودجه تعیین شده بود پس از افزایش قیمت نفت در سال‌های ۱۳۵۰ به بعد و به دنبال آن افزایش بودجه دولت، تورم خیلی شدیدی به وجود آمد و علت، آن بود که برخورد صحیحی با مسئله افزایش قیمت نفت وجود نداشت. با این وجود مهم‌ترین علل گرانی و تورم حاد کشور در اواخر دوره پهلوی دوم عبارت است از:

۱.۳ رشد نامتعادل و وجود موانع زیاد در برخی از رشته‌های تولیدی

رشد فوق‌العاده سریع اقتصادی ایران در اثر فروش بهای نفت، مشکلات زیادی از جمله عدم تعادل بین بخش‌های مختلف اقتصادی را رقم زد. به عنوان مثال در سال ۱۳۵۱ رشد ایران عدد ۱۴ درصد را نشان می‌داد که ۷/۳ آن مربوط به بخش خدمات، ۳/۶ مربوط به بخش نفت و ۳/۴ مربوط به صنایع و ساختمان و ۱/۶ هم مربوط به بخش کشاورزی بوده است. در این سال خدمات ۴۳ درصد درآمد ملی را تشکیل داده بود که افزایش زیاد از حد بخش خدمات در درآمد ملی که بیشتر ایجاد تقاضا برای کالاها ایجاد کرده بود موجب ایجاد تورم در ایران بود. ن افزایش بهای نفت و در نتیجه افزایش درآمد کشور که در تأمین درآمد ارزی برای رفع نیاز رشد اقتصادی کشور نقش اساسی داشت با تزریق قدرت خرید و درآمد اضافی و ایجاد وسایل پرداخت جدید برای هزینه‌های دائم التزاید دولت موجب افزایش قیمت کالا و خدمات را در داخل فراهم می‌کرد. (هیئت، ۱۳۵۳: ۷۹) ناگفته نماند بین سال‌های ۱۳۴۴ تا ۱۳۵۴ نرخ رشد صنعتی در ایران نزدیک به ۱۵ درصد بود که این رشد بین فواصل زمانی ۱۳۵۵ تا ۱۳۵۶ به ۱۴/۶ درصد رسید و حتی بین سال ۵۶ تا ۵۷ هم رشد ۹/۴ درصدی را تجربه نمود. اما نکته‌ای که در این نرخ‌ها باید مورد توجه قرار بگیرد این است که صادرات صنعتی غیرنفتی تنها ۲ تا ۳ درصد همه صادرات ایران را در سال ۱۳۵۴ تشکیل می‌داد که در مقایسه با دیگر کشورها عددی محسوب نمی‌شد. (فوران، ۱۳۸۶: ۴۸۴)

بنابراین، برنامه صنعتی کردن کشور و رشد بی‌وقفه بخش نظامی که به کمبود نیروی کار، افزایش دستمزدها در مناطق روستایی، خالی شدن روستاها از نیروی کار و تشدید مشکلات

تبیین بحران اقتصادی و تاثیر آن بر گرانی ... (جعفر آفازاده و محسن پرویش) ۱۷

حوزه کشاورزی بر تورم و افزایش قیمت‌ها در کشور در سال‌های پایانی رژیم پهلوی افزود. از سویی دیگر تحرک شدید اقتصادی در نتیجه تزریق دلارهای نفتی از طریق برنامه‌های بلندپروازانه توسعه به جامعه باعث شد تا دولت در سال ۱۳۵۳ سرمایه‌گذاری‌های توسعه را چندبرابر نماید و حجم پول در گردش را بیش از ۶۰ درصد افزایش دهد. این مسئله موجب هشدارهای فراوانی از سوی اقتصاددانان هم شده بود که شاه گفته بود سیاستمداران هرگز نباید به حرف اقتصاددانان گوش کنند. (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۶۱۴) دولت پهلوی به جای پیدا کردن راه حل مشکل تورم، خیلی راحت دیگران را متهم می‌کرد و اقدام به بگیروبیند فئودالیست‌های صنعتی و مغازه‌داران و تجار خرده‌پا نمود. همچنین روزنامه‌ها هم در نظارت دولت از ضرورت ریشه‌کن کردن بازار و مبارزه همه‌جانبه با فئودال‌های شهری سخن به میان می‌آوردند. از این رو میوه‌فروشان؛ فروشندگان لوازم خانگی، کفش، پوشاک و مواد غذایی را جریمه‌های سنگین می‌کردند. (کیهان، ش ۱۰۴۰۹، ۱۷ اسفند ۱۳۵۶، ص ۲) چنان‌که سخنگوی دادگاه‌های شهرستان تهران در سال ۱۳۵۶ گفته بود که بیش از ۲۳ هزار پرونده مربوط به گران‌فروشی را فقط در عرض سه ماه مورد بررسی قرار داده‌اند. (کیهان، ش ۱۰۳۷۳، ۱ بهمن ۱۳۵۶، ص ۲۸)

۲.۳ تورم جهانی و نقش آن در افزایش قیمت‌ها

بعد از اجرای دو برنامه پنج‌ساله اقتصاد ایران دارای یک رشدی شد که نتیجه آن ثبات نسبی قیمت‌ها بود؛ اما از سال ۱۳۵۲ دچار تورم نسبتاً شدید یا حادی شد. عده‌ای استدلال می‌کردند که این تورم ایران ناشی از تورم جهانی است که از راه تجارت خارجی به اقتصاد ایران سرایت کرده است و موجب افزایش هزینه تولید کالاهای صنعتی و افزایش قیمت کالاهای مصرفی شده است. اما به نظر می‌رسد که تورم ایران در سال‌های پایانی حکومت پهلوی بیش از آن که منشأ خارجی داشته باشد عامل داخلی مؤثر بوده است. چرا که در سال‌های ۱۳۵۰ و ۱۳۵۱ که دو سال آخر برنامه چهارم بود قیمت کالاهای نسبتاً شدیداً شد و به ۷ درصد رسید این در حالی بود که در سال ۱۳۵۲ این آمار تقریباً دوبرابر شد. در این سال‌ها به علت افزایش فوق‌العاده درآمد نفت در کشور، حجم پول بیش از ۲۰ درصد، هزینه‌های جاری حدود ۳۰ درصد، اعتبارات عمرانی ۲۲ درصد رسید. در سال ۱۳۵۱ حجم پول ۳۶ درصد شد و هزینه‌های جاری هم عددی نزدیک به ۳۲ درصد را نشان می‌داد در حالی که هزینه‌های عمرانی ۴۰ درصد شده بود و همین امر یکی از دلایل اصلی افزایش قیمت‌ها و در نتیجه تورم شدید بوده است. (هیئت، ۱۳۵۳: ۷۸) از سویی قیمت کالاهای وارداتی بین سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۲ افزایش

زیادی پیدا کرده بود و با توجه به اینکه قیمت عمده کالاهای سرمایه‌ای مورد نیاز صنایع مونتاژ و مواد اولیه برخی از صنایع و همچنین قسمتی از کالاهای مصرفی و مواد خوراکی مردم از خارج وارد می‌شد قیمت داخلی کالاهای مزبور افزایش یافته بود؛ ولی چون بهای کالاهای صادراتی ایران هم در حدود ۱۶ درصد و درآمد نفت صادراتی هم بیش از ۳۰۰ درصد افزایش یافته بود؛ لذا ایران در زمره کشورهای استفاده‌کننده از تورم جهانی محسوب می‌شد که به آسانی قادر بود اثرات تورم جهانی را برای مصرف‌کنندگان داخلی خنثی نماید. کاری که ایران با اعمال سیاست بازرگانی نامتناسب تورم جهانی به چند برابر افزایش رسانده بود. (هیئت، ۱۳۵۳: ۷۹) در فاصله سالهای ۱۳۴۲ تا ۱۳۴۶ قیمت خرده فروشی کالاها تقریباً ۱/۵ درصد افزایش داشت اما از ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۱ این رقم به ۳/۷ درصد رسید. همچنین بین سال‌های ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۶ که اوج رونق نفتی بود رقم تورم سالانه ۱۵/۷ درصد بود. بنابراین نتیجه این تورم حاد چیزی جز از بین رفتن افزایش دستمزدها، بالارفتن قیمت خانه و مواد غذایی و در یک کلام سخت تر شدن زندگی مردم نبود. (فوران، ۱۳۸۶: ۴۹۲)

۳.۳ افزایش مخارج عمومی دولت در کلان‌شهرها

پس از افزایش شدید درآمدهای نفتی در سال‌های ۱۳۵۲ و ۱۳۵۳، محمدرضا شاه به اصلاح برنامه عمرانی پنجم برای گسترش پروژه‌های عمرانی تن در داد. نتیجه آن شد که حجم سرمایه‌گذاری‌های برنامه پنجم نسبت به برنامه چهارم ۶ برابر شد و حجم هزینه‌های بخش عمومی نیز افزایش یافت. این موضوع فراتر از توان اقتصاد ایران بود و سبب شد که هم نرخ رشد در برنامه پنجم به نصف برنامه چهارم کاهش یابد و هم تورم از ۲/۶٪ به ۲۴/۹٪ برسد و شاخص هزینه‌های زندگی طبقه متوسط و پایین شهری دوبرابر شود.

۴.۳ کمبود مسکن

یکی از علل اصلی تورم به ساخت خانه‌های مسکونی دولت برمی‌گردد. چون دولت سرمایه‌گذاری وسیعی در زمینه بخش ساختمانی کرده بود تقاضا برای مصالح و کارگر ماهر ساختمانی فوق‌العاده افزایش یافت و چون کشش عرضه مصالح ساختمانی و نیروی انسانی ماهر بسیار کم بود. در نتیجه قیمت مصالح ساختمانی و مزد کارگر و بنا افزایش چشمگیری پیدا کرد و هزینه مسکن خواه‌ناخواه به‌عنوان یکی از اقلام مهم زندگی افزایش یافت. اگرچه دولت هم سیاست‌های اقتصادی را به‌منظور مبارزه با تورم به‌خصوص در بخش مسکن و از جمله در

تبیین بحران اقتصادی و تاثیر آن بر گرانی ... (جعفر آفازاده و محسن پرویش) ۱۹

مورد تأمین و تولید مصالح ساختمانی، رفع ممنوعیت حمل سیمان از استان‌ها، افزایش عرضه، فعالیت‌های ساختمانی، کشاورزی، پرداخت اعتبارات ساختمانی انجام داد. (ساکما، شماره سند ۲۹۳/۱۵۸۷۳۵)

۴. سیاست‌های اقتصادی دولت به منظور مبارزه با فشارهای تورمی و گرانی کالاهای اساسی

از آنجاکه نرخ تورم به صورت مستقیم از وضعیت بد معیشتی و اقتصادی مردم حکایت داشت و کنترل و مهار نشدن آن موجب بروز مشکلات معیشتی فراوانی برای مردم شده بود، ضرورت داشت تا دولت در کنترل و مهار آن اهتمام ویژه داشته باشند. از این رو دولت پهلوی دوم یک سری اقداماتی را در این راستا انجام می دهد که مهم ترین آنها عبارتند از:

۱.۴ سیاست ریاضت اقتصادی

جمشید آموزگار در سال ۱۳۵۶ یعنی در اوج بحران‌های اقتصادی و اجتماعی جانشین هویدا شد. آموزگار در پایان نخستین جلسه هیئت دولت مهم‌ترین مسئله خود را تأمین مسکن و مبارزه با تورم اعلام نمود. (اطلاعات، ش ۱۵۳۸۲، ۱۷ مرداد ۱۳۵۶، ص ۲۴) آموزگار در بخش اصول سیاست‌های اقتصادی در مجلس چنین می گوید:

به عنوان کسی که به چهار عمل اصلی آشنایی دارم می‌دانم که ریال قوی نمودار ایران قوی است جای خوشوقتی است که پول ما در خارج قوی است ولی در داخل از شهادت قدرتی برخوردار نیست و بدین واسطه است که به راحتی جذب کشورهای دیگر می‌گردد یعنی ریال ما در داخل پف آلود و در خارج قلمی و رسا است. لذا من پزشک به راحتی حس این پف را که اقتصاددانان به آن تورم می‌گویند می‌نمایم و آن را نشانه‌ی شومی در امراض می‌دانم و مبارزه‌ی بنیادی با تورم از راه منظم و اجرای سیاست‌های مناسب اقتصادی و مالی و پولی به منظور ازدیاد بهره‌وری و تولید گره‌گشای مطلب نمی‌شود. (مشروح مذاکرات مجلس سنا، دوره ۷، جلسه ۶۷: چهارشنبه دوم شهریور ماه ۱۳۵۶ شمسی)

آموزگار در هنگام تصویب برنامه های خود در مجلس به افزایش قیمت ها اذعان نمود و گفت که سیر ترقی روزانه قیمت‌ها چیزی نیست که قابل انکار باشد از همین جهت وقتی که دولت وعده می‌دهد با تورم به طور بنیادی از راه تنظیم و اجرای سیاست‌های مناسب اقتصادی

مالی و پولی مبارزه خواهد کرد و تعادل کلی بین عرضه و تقاضا به وجود خواهد آورد و نیز تأکید می‌کند که در سیاست قیمت‌ها با توجه به سطح قیمت‌های رایج در کشورهای پیشرفته به منظور ازدیاد بهره‌وری و تولید تجدیدنظر خواهد کرد. آموزگار اظهار امیدواری کرد که با ایجاد ارتباط بین دستمزد و کارایی کارگران که در برنامه دولت آورده بود بتواند غلبه بر تورم و افزایش تولید داخلی را به همراه داشته باشد. (مشروح مذاکرات مجلس سنا، دوره ۷، جلسه: ۶۸ شنبه پنجم شهریور ماه ۱۳۵۶) به دنبال سیاست‌های ضدتورمی جمشید آموزگار بحران کساد به اوج خود رسید. در واقع

شاه و آموزگار عمیق بحران اقتصادی را درک نکردند. به دنبال سیاست‌های ضد تورمی و آنی دولت جمشید آموزگار، بحران کساد به اوج تازه ای رسید. دولت به کاهش بودجه اقدام کرد و چون حاضر نبود نفت خود را به قیمت پایینی در حد عربستان سعودی عرضه کند، از میزان تولید کاست؛ واردات نیز کاهش یافت؛ کشاورزی نیز ۸ درصد کاهش داشت؛ همچنین بیکاری تأثیر منفی خود را خاصه بر کارگران بخش ساختمانی و طبقه‌های حاشیه شهری که در این بخش کار می‌کردند بر جای نهاد. به دنبال بسته شدن بعضی کارخانه‌ها و ورشکست شدن بازرگانان، بر تعداد بیکاران افزوده شد. میزان سرمایه‌های فراری به دومیلیارد دلار رسید. این آمار نشان از آن دارد که بحرانی همه جانبه ایران را فرا گرفته بود. سیاست‌های اقتصادی آموزگار سیاست‌های آنی بود؛ زیرا تلاش می‌شد مشکلات عمیق یک باره مرتفع گردد. این مشکلات عمیق از انفجار قیمت نفت در مهر ۱۳۵۲، که بقایای واقع بینی و حزم و احتیاط را در شاه نابود کرد، حاصل شده بود. شاه غافل از آنکه عواید نفتی تأثیر غیرقابل تفکیک خود را بر اقتصاد، سیاست و جامعه شناسی برجای می‌گذارد، تلاش کرد با آموزگار ظاهر حکومتش را تازه کند، اما موفقیتی حاصل نشد و آموزگار در ۴ شهریور ۱۳۵۷ مجبور شد استعفا کند. (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۸۶-۲۸۷)

۲.۴ قیمت گذاری دستوری و تشکیل شورای عالی قیمت ها

دولت برای کنترل قیمت‌ها اقدام به تشکیل شورای عالی قیمت‌ها نمود. یکی از مهم‌ترین هدف‌های آن اتخاذ تصمیم در سطح عالی و ایجاد هماهنگی میان سازمان‌ها و دستگاه‌های مختلف مملکتی در زمینه تعیین و نظارت بر قیمت‌ها بود. این شورا با حضور نخست وزیر و مسولان شهری هر ماه در تهران تشکیل می‌شد و در زمینه قند و شکر، اتومبیل، مواد غذایی و خواربار و پوشاک تصمیماتی می‌گرفت. یکی از اقداماتی که دولت برای کاهش قیمت کالاها کرد تقلیل و حذف سود بازرگانی و کاهش حق ثبت سفارش بود. دولت در سال ۱۳۵۳

سودبازرگانی ۲۱۶ قلم از کالاهای وارداتی را یا به کلی حذف کرد و یا به میزان قابل توجهی کاهش داد. به نظر وزیر اقتصاد وقت، کاهش حق ثبت سفارش از یک طرف و حذف یا تقلیل سودبازرگانی بعضی از اقلام مواد اولیه و یا کالاهای مصرفی از سول دیگر روی قیمت تمام شده کالاها در داخل کشور اثر مستقیمی می گذارد. وزیر اقتصاد همچنین در هنگام اعلام مقررات صادرات و واردات سال ۱۳۵۳ به تولیدکنندگان یخچال، اجاق گاز و رادیو در صورتی که ده درصد قیمت های فعلی خود را کاهش ندهند وزارت اقتصاد اجازه ورود این کالاها را خواهد داد. (اطلاعات، ش ۱۴۳۶۲، فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۲) به همین منظور مرکز بررسی قیمت ها برای کاهش قیمت ها، صاحبان صنایع و وارد کنندگان را فراخوانده بود تا میزان کاهشی که باید در قیمت تولیدات خود بدهند را به آنان ابلاغ نماید. به گفته مرکز بررسی قیمت ها در سال ۱۳۵۲ حدود ۳۰۰۰ قلم کالا قیمت آن تعیین شده بود که قیمت ۸۰۰ قلم از این کالاها به قیمت های اول خرداد ۱۳۵۲ برگشت داده شد. (اطلاعات، ش ۱۴۳۶۳، فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۲) آخرین جلسه شورای عالی قیمت ها در ۲۷ فروردین ۱۳۵۳ با حضور هویدا نخست وزیر برگزار شد و کلیه وظایف شورای عالی بررسی قیمت ها به هیات قانونی عالی نظارت بر اتاق اصناف محول شد. هیات عالی نظارت به ریاست وزیر کشور برگزار می شد که وزاری اقتصاد، کشاورزی و تعاون و امور روستاها به همراه شهردار تهران، رئیس شهربانی کل کشور و رئیس اتاق اصناف تهران و پنج نماینده دیگر حضور داشتند. (اطلاعات، ش ۱۴۳۸۱، ۲۸ فروردین ۱۳۵۳، ص ۴) این قیمت گذاری دستوری دستمایه طنز رسانه ها هم قرار گرفته بود به طوری که روزنامه اطلاعات در شماره ۲۹ فروردین ۱۳۵۳ ستونی را به تخم اطاق اصناف اختصاص داده بود و اشاره کرده بود اطاق اصناف تهران که برای همه چیز نرخ گذاشته خوب است برای مهریه هم نرخ بگذارد که جوانان کشو برای ازدواج کردن در عذاب نباشند. این را یکی از مخاطبین روزنامه پیشنهاد داده بود که روزنامه در پاسخ می نویسد اگر این کار عملی شود عروس و داماد هم نایاب می شود آن وقت مجبورند بروند از خارج عروس و داماد منجمد وارد کنند. (اطلاعات، ش ۱۴۳۸۲، ۲۹ فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۲) این در حالی بود که نورالدین حکمتی رئیس اتاق اصناف تهران در اطلاعیه ای که از طرف اتاق اصناف منتشر شد اشاره کرد که اتاق اصناف هیچ گونه دخالتی در تعیین نرخ انواع میوه و سبزی و سایر کالاها اعم از محصولات صنعتی یا کشاورزی نداشته و ندارد و بر اساس قانون نظام صنفی تنها مرجع نرخ گذاری مرکز بررسی قیمت ها و هیات عالی نظارت بر اتاق های اصناف کشور است و اتاق اصناف تنها مجری نرخ ها در سطح خرده فروشی می باشد. (اطلاعات، ش ۱۴۷۶۴، ۳۰ تیر

۱۳۵۴، ص ۲۱) به طور کلی اختلاف میان کمیته ملی حمایت از مصرف کننده با اتاق اصناف باعث شده بود تا آشفتگی ها موجود در خرید و فروش مایحتاج مردم بیشتر شود. کشمکش های این نهادها حکایت از این قضیه داشت که کارکرد این نهادها نه آشفتگی خرید و فروش های شهری را کم کرده بود و نه امیدی به حل مشکلات موجود کشور بود. چنانکه در لابلای روزنامه ها می توان افزایش قیمت ها و بحران مواد غذایی را به وفور مشاهده نمود. این مساله تا جایی پیش رفت که در دومین جلسه کنفرانس مسولان امور استانها، منوچهر رییس زاده دبیر هیان عالی نظارت و مشاور وزیر کشور مسولات اتاق های اصناف را به پارتی بازی متهم کرد و تاکید کرد که اتاقها در دادن پروانه های کسب ضوابط قانونی را نادیده می گیرند و به نفع عده ای اعمال نفوذ می کنند. (اطلاعات، ش ۱۴۳۸۶، ۳ اردیبهشت ۱۳۵۳، ص ۱۶) این در حالی است که کاظم خسروشاهی، وزیر بازرگانی در کمیسیون بودجه مجلس در سال ۱۳۵۶ گفته بود که وزارت بازرگانی معتقد به کنترل قیمت ها نیست و سیاست تعاونی کشور نیاز به اصلاحات گسترده دارد. (کیهان، ش ۱۰۳۹۱، ۲۵ بهمن ۱۳۵۶، ص ۳۱) عملکرد اتاق اصناف مورد انتقاد بسیاری از سیاستمداران و روزنامه نگاران بود. حتی تعیین نرخ آزاد برای بعضی کالاها که دولت امیدوار بود به بهبود رابطه ی فروشندگان و مصرف کنندگان بینجامد به شکست منجر شد. آزاد شدن نرخ از آن جهت صورت گرفته بود که بسیاری از کالاها عملا به قیمتی بیشتر و بسیاری از خدمات با نرخی بالاتر عرضه می شدند و مردم نیز بدون اعتراض یا از روی ناچاری این نرخ ها را قبول کرده بودند. از سویی دیگر بعضی از اصناف و کسبه در خطر تعطیل بودند و کارفرمایان و صاحبان این مشاغل مدعی بودند که ادامه کار با نرخ های موجود قابل دوام نیست. از این رو تقاضای بالابردن نرخ کالا یا خدمات خود را به مرکز بررسی قیمت ها می دادند. (آیندگان، س ۱۰، ش ۲۷۷۴، پنج شنبه ۲۶ اسفند ۱۳۵۵، ص ۵)

۳.۴ دعوت از مردم به تحریم اجناس گران

کمیته ملی حمایت از مصرف کننده برای بررسی بازار از مردم تهران خواسته بود برای مبارزه با گران فروشی و جلوگیری از افزایش بهای انواع میوه تا پایین آمدن قیمت میوه ها و مواد غذایی دیگر آن را تحریم کنند. این کمیته عنوان می کرد که میوه های زیادی در سردخانه ها احتکار شده است که به خانم های عضو کمیته و بازرسان اتاق اصناف تهران ماموریت داده شد در این خصوص اقدامات لازم را به عمل آورند. (کیهان، ش ۱۰۴۰۶، ۱۴ اسفند ۱۳۵۶، ص ۲) دولت و کمیته حمایت از مصرف کننده مردم سراسر کشور را تشویق می کرد تا کالاهای گران را

تبیین بحران اقتصادی و تاثیر آن بر گرانی ... (جعفر آفازاده و محسن پرویش) ۲۳

تحریم کنند (کیهان، ش ۱۰۴۰۱، ۸ اسفند ۱۳۵۶، ص ۲) در این جنبش هایی که علیه گرانی بوجود می آمد گاهی خود سیاستمداران و مسئولان دولتی نیز به آن می پیوستند. به عنوان مثال روزنامه کیهان در شماره ۱۶ اسفند ۱۳۵۶ به تحریم میوه گران از سوی جمشید آموزگار به عنوان نخست وزیر اشاره کرده بود. به طور کلی روزنامه های طرفدار دولت جوی سنگین علیه فروشندگان به راه انداخته بودند تا مردم آنها را تحریم نمایند و هر روزه فهرست بلند بالایی از لیست تحریم های مردم در سراسر کشور منتشر می کردند. (کیهان، ش ۱۰۴۰۸، ۱۶ اسفند ۱۳۵۶، ص ۲) به عنوان مثال «صدها تن میوه از انبار محتکران کشف شد»، «حراج انبارهای میوه محتکران شروع شد»، «گسترش تحریم در سراسر کشور» تنها نمونه ای از تیتیر مطبوعات یومیه کشور در این زمان بود.

۴.۴ فراهم نمودن شرایط توزیع مواد غذایی با کاهش نقش واسطه های غیر ضروری از طریق واحدهای تعاونی مصرف

دولت علت اصلی گرانی را وجود واسطه ها و میدان دارها می دانست. که به طور مصنوعی و دلخواه قیمت محصولات به ویژه نرخ میوه را افزایش می دهند. از این رو تنها چاره کار را افزایش تعداد فروشگاههای تعاونی مصرف می دانست. (بازار خاورمیانه، ش ۱۹۵، ۱۳۵۰: ۵) دولت در ۲۳ فروردین ۱۳۵۳ در قبال کمبود قند و شکر لایحه ای به مجلس برد که به موجب آن کارخانه های سازنده قند و شکر مکلف شدند محصول خود را در اختیار سازمان های دولتی قند و شکر بگذارند تا به وسیله همین سازمان توزیع شود. چون دولت معتقد بود سازمانی که با شرکت تولیدکنندگان قند و شکر و به اعتبار اصل واگذاری کار مردم به مردم برای توزیع مسئولیت خارج شده و دنبال منفعت طلبی رفته است اگر به راستی علت کمبود قند و شکر همین بوده باشد چاره همین کار دولت بود. به منظور جلوگیری از افزایش سرسام آور مواد غذایی به خصوص برنج و مقابله با کمبود آن دولت تصمیم گرفته بود تا اقدام به واردات برنج از خارج نماید. دولت این برنج های وارداتی را در اختیار فروشگاههای تعاون شهر و روستا می گذاشت تا مردم نیاز خود را از آن جا تامین کنند. به عنوان مثال در ۲۳ فروردین ۱۳۵۳ برنج درجه یک لنگرودی تا هر کیلو ۵۰ ریال در بازار عمده فروشی داد و ستد می شد که کیلویی ۸ ریال نسبت به قیمت قبلی اش افزایش نشان می داد و خرده فروشان آزاد نیز قیمت این برنج را تا ۵۵ ریال به مشتریان خود می فروختند. بنابراین مردم تمایل داشتند که خرید برنج را تعاونی شهر و روستا تهیه کنند که قیمت بین ۳۳ تا ۴۴ ریال در نوسان بود. (اطلاعات، ش

۱۴۳۸۰، ۲۷ فروردین ۱۳۵۳، ص ۴) یکی از اقداماتی که سازمان تعاون مصرف شهر و روستا در راستای تعادل قیمت برنج داخلی بود عرضه برنج خارجی بود. عاقلی مدیر سازمان تعاون مصرف گفته بود هر گاه تجار فروشنده برنج آماده کاهش قیمت برنج تولید داخلی به میزان ۳۰ درصد باشند می توانند با عرضه برنج خارجی رقابت کنند. به گفته عاقلی قیمت برنج داخلی که در دست عده ای بود که به صورت کاذب بالا نگهداری می شد. (اطلاعات، ش ۱۴۷۶۴، ۳۰ تیر ۱۳۵۴، ص ۴)

۵.۴ تشکیل ستاد مبارزه با گرانی و برخورد با متخلفان

مبارزه دولت با گران فروشی منحصر به دهه ۱۳۵۰ نمی شود بلکه در دهه ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۰ هم قوانینی برای جلوگیری از احتکار و گران فروشی وضع شد. علاوه بر این قانونهای دیگری هم مانند قانون نظام صنفی، قانون مجازات متخلفین از مقررات نظام صنفی، قانون جلوگیری از احتکار و غیره به تصویب رسید ولی هیچ کدام کارایی خاصی نداشتند. محمدرضا شاه مشکلات موجود کشور را به خصوص در مورد تورم و کمبود کالاهای اساسی را عدم کارایی بخش دولتی و خصوصی عنوان می کرد. در این بین معتقد بود که بخش خصوصی با گران فروشی و احتکار، این مشکلات را چندان برابر می کند. بنابراین دستور ممنوعیت افزایش قیمت ها را داد و از سویی بازاریان و صاحبان صنایع را که به علت فشار تورمی ناچار به افزایش قیمت کالای خود بودند متهم به گران فروشی کرده و برای آنها زندان، تبعید و جریمه را در نظر می گرفت. دولت در مورد لزوم جلوگیری از افزایش قیمت ها و مبارزه با گرانی و گران فروشی و اجحاب بر مصرف کنندگان اطلاعیه هایی صادر می نمود. یکی از اقداماتی که دولت در راستای مقابله با گرانی و تورم انجام داد برخورد با متخلفان و اخلال گران در توزیع مایحتاج اولیه مردم بود. به عنوان مثال در سال ۱۳۵۳ که کشور با کمبود قند و شکر مواجه شده بود وزیر تعاون و امور روستاها، عبدالعظیم ولیان از استانداران، فرمانداران و اتاق اصناف تهران خواسته بود که با استفاده از لیست های موجود در اتاق های اصناف و ادارات قند و شکر محل، صورت اسامی افراد وابسته به صنوف مصرف کننده شکر را به وزارت تعاون و امور روستاها ارسال کنند. همچنین ولیان، لایحه نحوه توزیع قند و شکر تولیدی کارخانه های کشور را برای تصویب به مجلس یرده بود. ماده واحده این لایحه اعلام می داشت که ماده واحده - کلیه کارخانه های قند و تصفیه شکر کشور مکلفند قند و شکر تولیدی را با نرخ مقرر دولتی برای توزیع در سراسر مملکت منحصراً در اختیار سازمان غله و قند و شکر و جای کشور

وابسته به وزارت تعاون و امور روستاها بگذارند. مدیران و مسئولان کارخانه‌های قند و تصفیه شکر که از مقررات فوق تخلف نمایند و همچنین اشخاصی که به نحوی از انحاء در معاملات قند و شکر که به طور غیرمجاز از کارخانه‌های مزبور خارج شود با علم به آن دخالت نماید به حداکثر مجازات مقرر در ماده یک قانون جلوگیری از احتکار مصوب سال ۱۳۲۰ (یک سال حبس تأدیبی تأدیه جزای نقدی معادل دو برابر قیمت کالا) محکوم خواهند شد. (مشروح مذاکرات مجلس سنا، دوره ۶، جلسه: ۱۰۳ چهارشنبه بیست و یکم فروردین ماه ۱۳۵۳) برای انجام این هدف مسولان در استانداری ها و فرمانداری های کل و بازرسان سازمان قند و شکر نظارت می کردند. (اطلاعات، ش ۱۴۳۷۶، فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۳) دولت همچنین لایحه قانون مجازات اخلال کنندگان در عرضه دام و توزیع گوشت درباره اخلال کنندگان در عرضه توزیع گندم و آرد و قند و شکر و برنج و روغن را به تصویب رساند. بنابر ماده واحده- از تاریخ تصویب این قانون مقررات قانون مجازات اخلال کنندگان در عرضه دام و توزیع گوشت مصوب اردیبهشت ماه سال ۱۳۵۳ شامل افرادی که به نحوی از انحاء موجبات اخلال در عرضه و توزیع گندم و آرد و قند و شکر و برنج و روغن و سایر مواد ارزاق عمومی را که دولت تعیین و اعلام خواهد نمود فراهم نمایند و یا با اقدام خود موجب کمیابی و گرانی مواد مزبور شوند نیز خواهد بود. (مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۲۳، جلسه: ۲۱۴ صورت مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی روز یکشنبه (۱۱) اسفندماه ۱۳۵۳)

بعد از این دولت در اقدامی تازه علیه گران فروشان تصمیم گرفت که مغازه قصابان و نانوایان گران فروش را تعطیل نکند بلکه اداره آنها به شرکت تعاونی نانوایان و سازمان گوشت کشور سپرده شود. تمام حوزه های فرمانداری های سراسر کشور کمیسیون های امنیت اجتماعی مرکب از فرماندار، رئیس دادگاه شهرستان، دادستان و روسای ژاندارمری و شهرداری محل تشکیل شده بود. این کمیسیون ها ریاست آن بر عهده فرماندارها بود و پرونده اخلال گران در ارزاق و کالاهای مصرفی مردم را مورد رسیدگی قرار می داد. از مرداد ۱۳۵۴ موج بازداشت گران فروشان و تعطیل محل کسب آنها در تهران گسترش بیشتری یافت. (اطلاعات، ش ۱۴۷۷۵، ۱۲ مرداد ۱۳۵۴، ص ۴) اما به نظر می رسد قلع و قمع کردن تولیدکننده به منظور ریشه کنی گران فروشی زیاد جالب توجه نبود چرا که محدود کردن میزان تولید در نهایت به ضرر مصرف کننده تمام می شد. از سویی دیگر به نظر می رسد بازداشت افراد مشهور واحدهای تولیدی اثر روانی مطلبی در کاهش قیمت ها به صورت موقتی داشت و به زودی این اثر از بین

می رفت و بنابراین دولت باید به فکر روش های بهتری می بود که تولیدکننده بتواند در یک چهارچوب مشخص به کسب و کار آزاد و سالم بپردازد.

دولت در سال ۱۳۵۵، برای کنترل اعتراضات، به تشکیل «ستاد مبارزه با گرانی»، به سرپرستی فریدون مهدوی مبادرت نمود. از شهریور ۱۳۵۶ کنترل قیمت ها به وسیله بازرسان مبارزه با گران فروشی به شدت آغاز شد. در این راستا فروشگاههای کفش و همچنین بازار آهن آلات تعطیل شدند. (اطلاعات، ش ۱۵۴۱۹، ۳۱ شهریور ۱۳۵۶، ص ۴) به نظر می رسد فرار سرمایه ها از کشور بعد از سال ۱۳۵۴ همراه با فساد گسترده و اقدامات دولت در زمینه سهم کردن کارگران بعضی از صنایع در سود کارخانه ها و مبارزه با گران فروشی نه تنها از مشکلات اقتصادی ایران کم نکرد بلکه سرآغاز یک بحران اقتصادی در سال ۱۳۵۶ هم شد. حزب رستخیز هم حدود ده هزار دانش آموز را در قالب تیم های بازرسی سازماندهی نمود و برای «جهاد بی رحمانه ای علیه سودجویان، محترکان و سرمایه داران بی ملاحظه» روانه بازار کرد. (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۶۱۵) محمد رضا شاه در اجرای سریع اصل چهاردهم انقلاب سفید به جمشید آموزگار نخست وزیر دستوراتی داد. از سوی محمد رضا شاه اصل تعیین و تثبیت مداوم قیمت ها و توزیع صحیح کالاها و اساس سود عادلانه، و جلوگیری از گران فروشی که در واقع استثمار مصرف کنندگان است به عنوان اصل چهاردهم انقلاب ایران اعلام شد که هر دو از مهمترین اصول این انقلاب است. بنابراین شاه از آموزگار خواسته بود که برای تحقق این اصل تلاش مستمری به خرج دهد و با تمام قدرت قانونی و سازمانی خود در تعیین و تثبیت قیمت ها و مبارزه قاطع با گران فروشی اقدام نماید و مرتباً اقدامات را به او گزارش دهد. (کیهان، ش ۱۰۴۰۷، ۱۵ اسفند ۱۳۵۶، ص ۲)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۵. نتیجه گیری

تحولاتی که طی دو سال ۱۳۵۱ تا ۱۳۵۳ در بازار بین المللی نفت به وجود آمده و منجر به بالا رفتن قیمت نفت شد موجب گردید که برنامه عمرانی پنجم کشور از سوی دولت پهلوی دوم مورد تجدید نظر قرار گیرد. و حجم کل سرمایه گذاری دولت و بخش خصوصی در حدود ۴۶۹۹ میلیارد ریال (معادل حدود ۶۹.۵ میلیارد دلار) تعیین گردید. این موضوع فراتر از توان اقتصاد ایران بود و سبب شد که هم نرخ رشد در برنامه پنجم به نصف برنامه چهارم کاهش یابد و هم تورم از ۲/۶٪ به ۲۴/۹٪ برسد و شاخص هزینه های زندگی طبقه متوسط و پایین شهری دو برابر شود. این مساله وقتی حادث می شود که با کاهش تقاضای جهانی نفت در سال

تبیین بحران اقتصادی و تاثیر آن بر گرانی ... (جعفر آقازاده و محسن پرویش) ۲۷

۱۳۵۴ دوره رونق اقتصادی ایران هم تمام شد. درآمدهای نفتی سالهای قبل تورم را افزایش داد. قیمت مسکن و اجاره بها به دلیل ورود زیادی از خارجی ها به ایران سر به فلک کشید. سیر مهاجرت روستاییان به شهر ها بسیار زیاد شد. بورس بازان و دلالتان قیمت اجاره خانه ها را افزایش می دادند. قیمت مواد غذایی وارداتی و ناکامی در برنامه های کشاورزی نیز بر کسری تراز بازرگانی خارجی افزود.

کتابنامه

آبراهامیان، پرواند (۱۳۸۴) ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی، تهران: نشر نی.

آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی (ساکما) ۲۹۳/۱۵۸۷۳۵،

آیندگان، س ۱۰، ش ۲۷۷۶ یکشنبه ۲۹ اسفند ۱۳۵۵، ص ۲

اطلاعات، س ۳۷، ش ۱۰۸۴۶، پنج شنبه ۲۱ تیر ۱۳۴۱، ص ۱۷.

اطلاعات، س ۳۷، ش ۱۰۹۷۰، یکشنبه ۱۸ آذر ۱۳۴۱، ص ۱۹.

اطلاعات، س ۴۳، ش ۱۲۸۵۳، پنج شنبه ۱۴ فروردین ۱۳۴۸، ص ۱۷.

اطلاعات، س ۴۴، ش ۱۲۹۴۸، پنج شنبه ۲ مرداد ۱۳۴۸، ص ۸.

اطلاعات، س ۴۶، ش ۱۳۷۲۸، شنبه ۳۰ بهمن ۱۳۵۰، ص ۴.

اطلاعات، س ۴۸، ش ۱۴۳۶۲، دوشنبه ۵ فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۲.

اطلاعات، س ۴۸، ش ۱۴۳۶۳، سه شنبه ۶ فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۲.

اطلاعات، س ۴۸، ش ۱۴۳۶۶، شنبه ۱۰ فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۲.

اطلاعات، س ۴۸، ش ۱۴۳۶۷، یکشنبه ۱۱ فروردین ۱۳۵۳، ص ۴.

اطلاعات، س ۴۸، ش ۱۴۳۷۳، دوشنبه ۱۹ فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۲.

اطلاعات، س ۴۸، ش ۱۴۳۷۶، پنج شنبه ۲۲ فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۳.

اطلاعات، س ۴۸، ش ۱۴۳۸۰، سه شنبه ۲۷ فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۶.

اطلاعات، ش ۱۴۳۸۱، ۲۸ فروردین ۱۳۵۳، ص ۴.

اطلاعات، س ۴۸، ش ۱۴۳۸۲، ۲۹ فروردین ۱۳۵۳، ص ۱۲.

اطلاعات، س ۴۸، ش ۱۴۳۸۶، سه شنبه ۳ اردیبهشت ۱۳۵۳، ص ۱۶.

اطلاعات، س ۴۹، ش ۱۴۷۶۴، دوشنبه ۳۰ تیر ۱۳۵۴، ص ۲۱.

اطلاعات، س ۴۹، ش ۱۴۷۷۵، یکشنبه ۱۲ مرداد ۱۳۵۴، ص ۴.

اطلاعات، س ۵۱، ش ۱۵۳۵۰، پنج شنبه ۹ تیر ۱۳۵۶، ص ۵.

۲۸ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- اطلاعات، س ۵۱، ش ۱۵۳۹۸، شنبه پنجم شهریور ۱۳۵۶، ص ۲۸.
- اطلاعات، س ۵۱، ش ۱۵۴۱۹، پنج شنبه ۳۱ شهریور ۱۳۵۶، ص ۴.
- بازار خاورمیانه، ش ۱۹۶، جمعه ۳۱ خرداد ۱۳۵۳، ص ۴.
- بازار خاورمیانه، ش ۱۹۵، سه شنبه ۳۱ اردیبهشت ۱۳۵۳، ص ۵.
- خاک و خون، ش ۶۷۳، یکشنبه ۲۹ مهر ۱۳۵۲، ص ۲.
- راجی، پرویز (۱۳۸۷) خاطرات پرویز راجی، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: موسسه اطلاعات.
- راه نجات، س ۵۶، ش ۱۱۱۱، چهارشنبه ۱۶ خرداد ۱۳۵۲، ص ۱.
- علم، امیر اسدالله (۱۳۹۰) یادداشت های علم، تهران: کتاب سرا.
- فوران، جان (۱۳۸۶) مقاومت شکننده، ترجمه احمد تدین، تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- کاتوزیان، محمد علی (۱۳۷۴) اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه محمد رضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.
- کیهان، ش ۱۰۳۷۳، شنبه ۱ بهمن ۱۳۵۶، ص ۲۸.
- کیهان، ش ۱۰۳۹۱، سه شنبه ۲۵ بهمن ۱۳۵۶، ص ۲.
- کیهان، ش ۱۰۴۰۱، ۸ اسفند ۱۳۵۶، ص ۲.
- کیهان، ش ۱۰۴۰۶، یکشنبه ۱۴ اسفند ۱۳۵۶، ص ۲.
- کیهان، ش ۱۰۴۰۷، دوشنبه ۱۵ اسفند ۱۳۵۶، ص ۲.
- کیهان، ش ۱۰۴۰۸، ۱۶ اسفند ۱۳۵۶، ص ۲.
- کیهان، ش ۱۰۴۰۹، چهارشنبه ۱۷ اسفند ۱۳۵۶، ص ۲.
- مشروح مذاکرات مجلس سنا، دوره ۶، جلسه: ۱۰۳، چهارشنبه بیست و یکم فروردین ماه ۱۳۵۳
- مشروح مذاکرات مجلس سنا، دوره ۷، جلسه: ۶۷، چهارشنبه دوم شهریور ماه ۱۳۵۶
- مشروح مذاکرات مجلس سنا، دوره ۷، جلسه: ۶۸، شنبه پنجم شهریور ماه ۱۳۵۶
- مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۲۳، جلسه: ۲۱۴، روز یکشنبه ۱۱ اسفندماه ۱۳۵۳
- مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۲۴، جلسه اول، دوشنبه ۱۷ شهریور ماه ۱۳۵۴
- برنامه پنجم عمرانی کشور (تجدید نظر شده) ۱۳۵۶ - ۱۳۵۲، س ۱، دوره ۲۳، ص ۷۱۲۴
- هیئت، ضیاء الدین (۱۳۵۳) تورم و بازتاب آن در اقتصاد ایران، مجله تحقیقات بازرگانی، ش ۱ و ۲،

Abrahamian, Ervand (2005). *Iran Between Two Revolutions*, translated by Ahmad Gol Mohammadi, Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]

Alam, Amir Asadollah (2011). *Alam's Notes*, Tehran: Ketabsara. [In Persian]

Archive of the National Documents and Library Organization (Sakma) 158735/293.

Ayandegan, Vol. 10, Issue 2776, Sunday, March 20, 1977, p. 2.

Ettela'at, No. 14381, April 17, 1974, p. 4, No. 10846, Thursday, July 10, 1962, p. 17, No. 10970, Sunday, December 9, 1962, p. 19, No. 12853, Thursday, April 3, 1969, p. 17, No. 12948, Thursday, July 24, 1969, p. 8, No. 13728, Sunday, February 19, 1972, p. 4, No. 14362, Tuesday, March 25, 1974, p. 12, No. 14363, Wednesday, March 26, 1974, p. 12, No. 14366, Sunday, March 30, 1974, p. 12, No. 14367, Monday, April 1, 1974, p. 4, No. 14373, Tuesday, April 9, 1974, p. 12, No. 14376, Thursday, April 11, 1974, p. 13, No. 14380, Tuesday, April 16, 1974, p. 16, No. 14382, April 18, 1974, p. 12, No. 14386, Tuesday, April 23, 1974, p. 16, No. 14764, Tuesday, July 21, 1975, p. 21, No. 14775, Sunday, August 3, 1975, p. 4, No. 15350, Friday, June 29, 1977, p. 5, No. 15398, Sunday, August 26, 1977, p. 28, No. 15419, Friday, September 22, 1977, p. 4.

Fifth Development Plan of the Country (Revised) 1977-1973, Vol. 1, 23rd Term, p. 7124.[In Persian]

Foran, John (2007). *Fragile Resistance*, translated by Ahmad Tadin, Tehran: Rasa Cultural Services. [In Persian]

Heyat, Ziaoddin (1974). "Inflation and Its Reflection in the Iranian Economy," *Journal of Business Research*, Issues 1 and 2.[In Persian]

Katouzian, Mohammad Ali (1995). *The Political Economy of Iran from Constitutional Revolution to the End of the Pahlavi Dynasty*, translated by Mohammad Reza Nafisi and Kambez Azizi, Tehran: Markaz Publishing.[In Persian]

Kayhan, No. 10373, Sunday, January 21, 1978, p. 28, No. 10391, Tuesday, February 14, 1978, p. 2, No. 10401, March 1, 1978, p. 2, No. 10406, Sunday, March 5, 1978, p. 2, No. 10407, Monday, March 6, 1978, p. 2, No. 10408, March 7, 1978, p. 2, No. 10409, Wednesday, March 8, 1978, p. 2.

Khak va Khun, No. 673, Sunday, October 21, 1973, p. 2.

Middle East Market, No. 195, Tuesday, May 21, 1974, p. 5.

Middle East Market, No. 196, Friday, June 21, 1974, p. 4.

Proceedings of the National Assembly, 23rd Term, Session: 214, Monday, February 30, 1975.

Proceedings of the National Assembly, 24th Term, Session 1, Tuesday, September 8, 1975.

Proceedings of the Senate, 6th Term, Session: 103, Thursday, April 10, 1974.

Proceedings of the Senate, 7th Term, Session: 67, Thursday, August 24, 1977.

Proceedings of the Senate, 7th Term, Session: 68, Sunday, August 26, 1977.

Rah-e Najat, Vol. 56, No. 1111, Thursday, June 5, 1973, p. 1.

Raji, Parviz (2008). *The Memoirs of Parviz Raji*, translated by Hossein Abutalebian, Tehran: Information Institute.[In Persian]